

गीत संगीतसँगको मेरो नाता

प्रमोद प्रधान

भुम्का गिरा रे ! वरेली की बजार में भुम्का गिरा रे !
सैया आए नैन चुराए घर में चोरी-चोरी
बोले भुम्का मैं पहना दू आजा बाँके छोरी
भुम्का गिरा रे ! वरेली की बजार में भुम्का गिरा रे !

भारतीय प्रसिद्ध गायिका आशा भोसलेले गाएको यो फिल्मी गीतको याद अबै आउँछ मलाई । हाम्रो घरमा रेडियो भित्रिनुअघि नै ग्रामोफोनमा बजारतिर बग्ने गीतरूमध्ये त्यतिखेर सायद सबैभन्दा चल्तीको गीत थियो यो । नेपाली गीत कस्तो हुन्छ भनेर थाहा नभएको त्यो समयमा गीत लेख्ने र सङ्गीत भर्ने को को छन् भन्ने थाहा हुनु त धेरै टाढाको कुरा थियो । अहिलेजस्तो व्यक्तिको हातहातमा रेडियो देखिँदैनथ्यो । रेडियो घरमा हुनु त्यति बेला सम्पन्नताको प्रतीक थियो, इज्जतको निसानी थियो ।

बजारमा भने जताजतै लाउडस्पीकर बजेर ध्वनि प्रदूषण गरे पनि विरोधका स्वर निस्कंदैनथे । विशेष गरेर साइकल मरम्मत गर्ने पसलहरूमा लाउडस्पीकर बज्ने गर्थ्यो । अफ गार्डन-सहरबजारको विवाह, विभिन्न चाडपर्व, उत्सव र मेलाहरूमा त समूह-समूह, टोली-टोली र व्यक्ति-व्यक्तिहरूका बीच प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा लाउडस्पीकर बजाइने गरिन्थ्यो ।

विराटनगरबाट जलेश्वरस्थित आकाशवाणी कार्यालयको प्रमुखका रूपमा वि.सं. २०२२ मा बुवाको सरुवा भएपछिका दिनहरू सम्भ्ररहेछु अहिले म । हामी सपरिवार जोगवनी, कुनौली, सीतामढी, भिठामोडजस्ता भारतीय भूमि हुँदै जलेश्वर पुगेका थियौं र त्यहाँको आकाशवाणी कार्यालयमा आफूलाई विसाएका थियौं । त्यति बेलासम्म हामीसँग आधुनिक किसिमको रेडियो थिएन । हुन त एउटा ठूलो आकाशवाणी सेटजस्तै आकारको रेडियो हामीसँग भएको तथ्य मैले धेरैपछि थाहा पाएको थिएँ । तर त्यतिखेर त्यो कहाँ, कस्तो अवस्थामा थियो, त्यो भने मलाई थाहा हुन सकेन । त्यो रेडियोको लाउडस्पीकर नै पनि ९x९ इन्चको कालो रङ्गको थियो । त्यो रेडियो र लाउडस्पीकर मेरो मूल घरको कुनातिर कतै खोजे अझै फेला पर्नसक्छ । जे होस् जलेश्वर पुगेपछि परिस्थिति बदलियो । आकाशवाणी कार्यालयमा एकजना खरदारसाहेब हुनुहुन्थ्यो तराई मूलका । उहाँसँग रेडियो रहेछ ।

हाम्रो सरकारी आवास पश्चिमतिर फर्केको थियो भने खरदारसाहेबको आवास दक्षिणतिर । एल आकारको सो घरमा आँगन एउटै थियो । त्यसैले खरदारसाहेबकहाँ बजेको रेडियोको आवाज सजिलैसँग हामीसम्म आइपुग्थ्यो । कहिलेकाहीं खरदारसाहेबको कोठामा पस्थ्यौं हामी र त्यो रेडियोबाट गीत बजेको सुनेर अचम्भित हुन्थ्यौं । जिज्ञासा आउँथ्यो मनमा— “यति सानो भाँडोबाट गीत कसरी आउँछ ? करिब साढेपाँच फीटको मान्छे कसरी अटाउँछ रेडियोभित्र ? रेडियो किन ब्याट्री हालेपछि मात्र बज्छ ?” बालापनका यस्ता जिज्ञासा अस्वाभाविक थिएनन् पनि ।

खरदारसाहेबकी छोरी हाम्रै उमेरकी थिइन् । त्यस बेला मेरो उमेर करिब आठ वर्षको थियो । मभन्दा एकवर्ष जेठी मेरी दिदी, म र उनी समवयी भएकाले सँगसँगै खेल्थ्यौं र झगडा पनि गर्थ्यौं । त्यस्तै झगडा पर्दा उनी हामीसँग रेडियोको फूर्ति लाउँथिन् र “तिमीहरूसँग रेडियो छ ?” भनेर हाम्रो स्वाभिमानलाई पटक-पटक चुनौती दिन्थिन् । त्यसपछि केही बेरअधिसम्म अभिमानले उठेको हाम्रो शिर त्यसै झुक्थ्यो, हामी जवाफ नदिई चुपचाप बस्न बाध्य हुन्थ्यौं । यस्ता घटनाले हाम्रो बालस्वाभिमानलाई असाध्य चोट पुऱ्याउँथ्यो र भित्रभित्रै मुर्मुरिन्थ्यौं ।

तर गर्नसक्ने केही थिएन । अचाक्ली नै भएपछि, बुवासँग भन्नु डराए पनि आमासँग उनीहरूको जस्तै रेडियो किन्न जोड गथ्यौं हामीले । अन्ततः त्यो ईर्ष्याजन्य प्रतिस्पर्धाका कारण हामीकहाँ एउटा सानो चिटिक्क परेको रेडियो भित्रियो नै । बुवाले कालो छालाले बेरिएको जापानी 'सोनी' ट्राञ्जिस्टर किनेर ल्याउनुभयो । तीन ब्याण्डको त्यो रेडियोको चित्र अहिले पनि अनुहारसामु झलझली आउँछ । तर त्यो रेडियो अहिले कहाँ छ, मेरो मस्तिष्कले ठम्याउन सकेको छैन । त्यो रेडियो भित्रिएको दिन हाम्रो बालउत्साह, फूर्ति र घमण्ड सम्झँदा पनि हाँसो उठ्छ ।

अब हामीसँग रेडियो हुनुको सम्पन्नता भित्रिसकेको थियो । रेडियो घरमा भित्रिएपछि बल्ल नेपाली गीतहरू पनि हुँदा रहेछन् भन्ने ब्रह्मज्ञान प्राप्त भयो मलाई । घरकै रेडियो पनि छुन भने पाइँदैनथ्यो । बिग्रेला कि भन्ने डरले हामी सानादेखि त्यसलाई टाढै राखिएको थियो । सुन्नलाई कुनै रोकटोक हुने कुरै भएन । बिहान उठेपछि शिवउपासनाका भजन रेडियो नेपालबाट धेरैपछिसम्म पनि हामी कोठाबाट सुन्ने गथ्यौं ।

रेडियोका कारण अब हामी रेडियो नेपालबाट बच्ने गीतहरूका शब्द र लयहरू पनि गुन्नुनाउन सक्ने भएका थियौं र विज्ञापन गीतहरूलाई पनि गीतै ठानेर सगर्ब ठाउँठाउँमा गाउने पनि गथ्यौं । यस सन्दर्भमा एउटा प्रसङ्ग उल्लेखनीय छ । जलेश्वरमा जलेश्वर महादेवको मन्दिरसँगै रहेको पोखरीको छेउस्थित एउटा प्राथमिक विद्यालयमा कक्षा तीनमा भर्ना गरिएको थियो मलाई । त्यो विद्यालयको नाम अहिले सम्भ्रन सक्दिनँ म । विद्यालयमा वार्षिक परीक्षाअन्तर्गत दौड र गायन प्रतियोगिताको आयोजना पनि गरिन्थ्यो । प्रतियोगितामा प्राप्त अङ्क लब्धाङ्कपत्रमा जोडिन्थ्यो । त्यस बेला गीत र विज्ञापनको भेद थाहा थिएन मलाई । रेडियोबाट प्रसारित सङ्गीतबद्ध सबै सामग्री गीत नै हुन् भन्ने भ्रम धेरै पछिसम्म पनि ममा रह्यो । विद्यालयको वार्षिक परीक्षाअन्तर्गत गीत गाउनुपर्ने भएपछि मैले पनि दुइटा गीत गाएँ । पहिलो गीत जनकपुर चुरोट कारखानाबाट उत्पादित जानकी चुरोटको विज्ञापन थियो । त्यो विज्ञापन गीतका पङ्क्तिहरू भने बिर्सै । तर त्यसको प्रारम्भमा 'जानकी' भनेर तीनचोटि भनिन्थ्यो जस्तो लाग्छ । अर्को गीतको रूपमा मैले बाँसबारी छालाजुत्ताको विज्ञापन गीत गाएको थिएँ:

बाँसबारी छालाजुत्ता कारखाना नाउँ
साह्रै असल जुत्ता बन्छ आजै किनी लाउँ
बाँसबारीको स्वदेशी जुत्ता
साह्रै असल, बलियो र फस्टक्लास

उदारीकरण र निजीकरणका नाममा अहिले त बाँसबारी छालाजुत्ता कारखाना नै त्यो विज्ञापन गीतभैँ मृत्युवरण गर्न पुगिसकेको छ ।

रेडियो किनेपछि गीत-सङ्गीतप्रतिको मेरो रुचि विस्तारै भाङ्गिन थाल्यो । बुवाको पनि गीत-सङ्गीतप्रति सामान्य रुचि थियो नै । विशेष गरी उहाँ गीतादत्तको एउटा गीत गुन्गुनाउनु हुन्थ्यो:

मेरा सुन्दर सपना टुट गया
हर रात मेरी दिवाली थी
मै पिया की होनेवाली थी...

त्यसैगरी वि.सं. २००७ सालको क्रान्तिकालीन यो गीत पनि उहाँको प्रिय थियो:
नेपाली अघि बढ हातमा क्रान्ति भण्डा लिई
क्रान्ति भण्डा लिई, नेपाली...

गीत-सङ्गीतप्रतिको मेरो अभिरुचिलाई बुवाको गुन्गुनाहटले नजानिंदो तवरले प्रोत्साहन गरेको थियो । तर रेडियो किनेपछि त्यो रुचिको अझ विस्तार हुनु स्वाभाविक थियो । साथै बुवाको अफिसमा कहिलेकाहीं स्टाफहरूको सन्ध्याकालीन जमघटमा अलिकति पेयपदार्थले रङ्ग जमाउन थालेपछि पूर्ण दाइको स्वर खुल्न थाल्थ्यो र उहाँ पुष्प नेपालीको त्यसताकाको चर्चित गीत गाउनु हुन्थ्यो:

आज किन साथी मलाई रोऊँ रोऊँ लाग्छ
जीवन मेरो बित्न लाग्यो विदेशैमा बसी
रोऊँ रोऊँ लाग्छ मलाई घर सम्झी सम्झी...

यस्तै पङ्क्तिहरू थिए सायद त्यस गीतका । यसप्रकारका घटनाले गीत-सङ्गीतसँग म अझ नजिक हुँदै गएँ । पूर्ण दाइको यो विरहपूर्ण गीतको आवाज जलेश्वरको त्यो कार्यालय भवन छेउको हाम्रो सरकारी आवाससम्म पनि उत्तिकै प्रभावपूर्ण रूपमा आउँथ्यो । अहिले कहाँ हुनुहुन्छ पूर्ण दाइ कुन्नि ?

कक्षा चढ्दै गएपछि रेडियोका गीतहरूप्रतिको लगाव तदनुरूप नै बढ्दै गयो मेरो । रेडियोमा गीत बज्न थालेपछि कापी कलम लिएर सार्न बस्थेँ म । गीतको पङ्क्ति दोहोर्‍याइएको बेला गीत राम्ररी सार्न सक्थेँ तर पङ्क्ति नदोहोर्‍याइएको अवस्थामा भने पटक-पटक प्रयास गर्नुपर्थ्यो । यसरी एउटै गीत सार्न चार/पाँच पटक गीत बजेपछि मात्र सम्भव हुन्थ्यो । मैले गीतको एउटा कापी बनाएको थिएँ, जसमा त्यस बेलाका २०८ गीत सङ्कलित थिए । यो २०२६/२७ सालतिरको

कुरा हो । गीत सङ्कलनको यो रुचि ममा पछिसम्म पनि रह्यो । यो रुचिले गर्दा त्यति बेला बच्ने प्रायः सबैजसो गीतका रचनाकार, सङ्गीतकार र गायकगायिका मलाई कण्ठस्थ थियो । त्यस बेलाका गायकहरूमा नारायण गोपाल, अम्बर गुरुङ, प्रेमध्वज, बच्चु कैलाश, पुष्प नेपाली, रुबि जोशी, दीप श्रेष्ठ, कन्हैयाकुमार, ध्रुव के.सी., माणिकरत्न, फत्तेमान, कल्याण रिमाल, योगेश वैद्य आदि प्रमुख थिए भने गायिकाहरूमा अरूणा लामा, तारादेवी, कोइलीदेवी, उर्मिला, निर्मला, ज्ञानु राणा, कमला, विजु रिमाल आदिका गीतहरू प्रायः बच्ने गर्थे । लोकगीतका क्षेत्रमा धर्मराज थापाको 'हो हो माले हो हो' र कुमार बस्नेतको 'ओइनाना ओइनाना' लगायतका गीतहरू अत्यन्त चर्चित थिए । लेकाली समूहमाफत गणेश रसिक, हिरण्य भोजपुरे, इन्द्रनारायण, उर्मिला, निर्मला आदिको लोकगीतका क्षेत्रमा प्रवेश भैसकेको थियो । गीत रचना गर्नेहरूमा आरएस थापा (त्यति बेला रत्न शमसेर थापा यही नामले चिनिन्थे), भावुक, किरण खरेल, रवीन्द्र शाह, मवीवी शाह, राममान तृषित, उत्तम श्रेष्ठ, यादव खरेल, ईश्वरबल्लभ प्रमुख थिए । यही रुचि र लगावले मलाई गीतसम्बन्धमा केही लेखन कुत्कुत्यायो । मैले लेखेको 'केही प्रसिद्ध नेपाली गीतकारहरू' शीर्षकको परिचयात्मक लेख त्यही क्रममा २०३३ सालको *बागीना* त्रैमासिकमा छापिएको थियो । त्यस्तै गायक प्रेमध्वजको गायकीबारे लेखेको मेरो प्रतिक्रियात्मक लेख पनि *बागीना*मा नै प्रकाशित भयो त्यसैताका । *बागीना*को सम्पादक सुप्रसिद्ध गायक नारायण गोपाल थिए ।

हिन्दी फिल्मी गीतहरू पनि हामी प्रशस्तै सुन्थ्यौं । अझ विशेष गरी अमीन सयानीले चलाउने *बिनाका गीतमाला* त्यसताका हाम्रो मन पर्ने कार्यक्रम थियो । श्रीलङ्का ब्रोडकास्टिङ कर्पोरेसनद्वारा प्रसारण हुने उक्त कार्यक्रममा हप्ता-हप्ताका सबैभन्दा चर्चित गीतहरू प्रस्तुत गर्ने गरिन्थ्यो र प्रत्येक वर्षको अन्तमा त्यस वर्षको उत्कृष्ट गीतको घोषणा हुन्थ्यो । पछि सो कार्यक्रमको नाम *शिवाका गीतमाला* भएकोसम्म थाहा छ । त्यस बेला बजारतिर- पान पसल, सैलुन जताततै श्रीलङ्का ब्रोडकास्टिङ कर्पोरेसनले प्रसारण गर्ने कार्यक्रम अत्यन्त चाखपूर्वक सुनिन्थ्यो । श्रीलङ्का ब्रोडकास्टिङ कर्पोरेसनलाई छोटकरीमा 'रेडियो सिलोन' पनि भनिन्थ्यो ।

रेडियो नेपालबाट बच्ने कार्यक्रमहरू प्रायः औपचारिक कार्यक्रम हुन्थे । सरकारी रेडियो हुनाका कारण सबै विषय र क्षेत्रलाई समेट्नुपर्ने बाध्यताका कारण यसो भएको हुनसक्छ । *कृषि कार्यक्रमदेखि शैक्षिक कार्यक्रमसम्म सबै* प्रसारण गर्नुपर्ने बाध्यता थियो रेडियो नेपाललाई र अहिलेजस्तो क्षेत्रीय प्रसारण

पनि थिएन । रेडियो नेपालका कार्यक्रममध्ये *सुनगाभा कार्यक्रम* मलाई असाध्यै मन पर्यो । निरोधराज पाण्डेले चलाउनुहुन्थ्यो त्यो कार्यक्रम । सम्भवतः यो २०३०/३१ सालतिर हुनुपर्छ । गीत प्रस्तुत गर्नुअघि पृष्ठभूमिको रूपमा उहाँले गर्नुहुने व्याख्या अति चित्ताकर्षक थियो मेरालागि । त्यो कार्यक्रम मन पर्नुको अर्को कारण भने गीत छनौट पनि थियो । त्यसताकाका 'मेलोडियस' गीतहरू प्रस्तुत गरिन्थे त्यसमा । मलाई मन पर्ने अर्को कार्यक्रम थियो किरण खरेल र धन लामाद्वारा प्रस्तुत *प्रश्नोत्तर कार्यक्रम* । त्यो कार्यक्रम सुन्दा मलाई लाग्थ्यो उहाँहरू पति-पत्नी हुनुहुन्छ । पछि थाहा भयो— मेरो अनुमान गलत रहेछ । *विदेशमा बस्ने नेपालीहरूका लागि कार्यक्रम* अर्को आकर्षण थियो हाम्रालागि । अरू कार्यक्रमको सम्झना छैन । वरु *गीतिकथार* प्रत्येक शनिवार साढे एकदेखि दुई बजेसम्म दिइने नाटकको भने नियमित श्रोता थिएँ म । त्यसताका प्रत्येक नाटकमा निर्देशन हरिप्रसाद रिमालले गर्नुहुन्थ्यो । त्यस्तो रेडियो नाटकलाई त्यस बेला 'रूपक' भनिन्थ्यो । समाचार वाचकमा भने कृष्णा ताम्राकारको स्वरको सम्झना अबै ताजै छ ।

विशेष गरी गीतहरू असाध्यै सुन्थेँ म । अरूणा लामाको 'यहाँ फूल नखिलेछ, बहार आउनै भुलेछ' मलाई साह्रै मन पर्यो र अहिले पनि मन पर्छ । नारायण गोपालका 'सम्हाल घुम्तोहरू सजाउ केशहरू', 'सानै हुरीमा बैँसको सपना सिमलको फूलभैँ भरी गयो', 'गल्ली हजार हुन्छन्', 'तिम्रो जस्तो मुटु मेरो पनि'; प्रेमध्वजका 'गोरेटो त्यो गाउँको', 'त्यो मान्छे कस्तो छ?'; दीप श्रेष्ठका 'म पत्थरको देवता होइन', 'साइलीवरी चियावारीमा'; तारादेवीका 'बादलजस्तै कोमल छु म', 'ढल्के टोपी नलाउनु दाइ मेरो मनमा कुतकुती लाग्दछ' आदि मलाई मन पर्ने गीतहरू थिए । यसबाहेक माणिकरत्न, बच्चु कैलाश, कन्हैयाकुमारका गीतहरू पनि मलाई मन पर्ये । त्यस बेला अहिलेको जस्तो थुप्रै एफएम रेडियो स्टेसन थिएनन् । प्रायः सुन्ने रेडियो स्टेसनमा रेडियो नेपालबाहेक रेडियो सिलोन र अल इण्डिया रेडियो मात्र थियो । अल इण्डिया रेडियोको *विविध भारती* कार्यक्रम प्रायः धेरैले सुन्ने गर्थे । गीत सङ्गीतप्रतिको रुचिले मलाई साहित्यतर्फ लाग्न पनि उत्प्रेरित गरेको अनुभव हुन्छ मलाई । म कवितासँगै गीत लेख्न पनि रुचाउँछु । यसै क्रममा मित्र उद्धव पौडेलको फिल्म *तिलहरीमा* गीत लेख्ने अवसर पनि प्राप्त भयो । त्यसमा मैले लेखेको 'धर्तीभरि खोज्दाखोज्दै, फूलभरि रोज्दाखोज्दै मैले एउटी परी पाएँ' बोलको गीत मुम्बई सिनेजगत्का प्रसिद्ध गायकगायिकाहरू सुरेश वाडेकर र सुषमा श्रेष्ठ (हाल-पूर्णमा) ले गाएका छन् । सङ्गीत भने सिलीगुडी, भारतका जीवन अधिकारीले दिएका छन् । यस्तै भिडियो फिल्म

आँधीमा मैले लेखेको एउटा गीत भूपेन्द्र रायमाझीको सङ्गीतमा लोचन भट्टराईले गाएकी छिन् । तर सङ्गीतकार र गायकगायिकासँग उस्तो सम्पर्क नभएका कारण धेरै गीतहरू सङ्गीतबद्ध भने हुनसकेका छैनन् ।

गीत सङ्गीततर्फको मेरो यो रुचि यथावत् छ । तर समय र व्यस्तताले अचेल गीत कम सुन्छु । कहिलेकाहीं छोरीले बजाएको रेडियोबाट 'भत्काई दिन्छु बाखाको खोर पनि' जस्ता गीत; रिमिक्सका नाममा कृत्रिम गीतको प्रस्तुति र लेखनाथ पौड्यालको 'पिँजडाको सुगा' लाई कनेर गाएको पाएपछि विरक्त लागेर आउँछ । रेडियो बन्द गर्न भन्छु छोरीलाई । उनी त्यसको आवाज सानो बनाउँछिन् ।